

I min pågående litteraturvetenskapliga undersökning med arbetsnamnet "Kvinnor, litteratur och nazism" utforskar jag kvinnors förhållningssätt till nazismen på trettioalet i Sverige. Fokus utgör skönlitterära verk av svenska kvinnliga författare som ingick i nazistiska organisationer, föreningar eller partier och alltså öppet lierade sig med nazismen. En viktig fråga är vilka organisationer som ska betraktas som nazistiska. Journalisten Holger Carlsson gjorde en kartläggning av den nazistiska rörelsen redan 1942 och konstaterade att flera deklarerat opolitiska föreningar i realiteten var nazistiska. Inte minst gäller detta Riksföreningen Sverige-Tyskland, som rubricerade sig som intresseförening, men som enligt samstämmiga forskare var pronazistisk. Huvuddelen av kvinnorna i mitt material tillhörde denna förening som var övervägande borgerlig, i viss mån till och med högborgerlig. Carlsson konstaterade också att nazismen tillhörde männen: endast nitton av de omkring fyrahundra femtio omnämnda som anslöt till nazistiska partier var kvinnor. Sextio år senare, 2002, publicerade Tobias Hübinette en uppföljande kartläggning av den svenska nationalsocialismen, vilken jag tar min utgångspunkt i.

Denna undersökning är nära relaterad till min föregående, som utkom som bok förra året med titeln *Blod och jord i trettioalet* (2008). I den behandlar jag skönlitterära verk av trettioalets kvinnliga debutanter. Det var när jag utforskade dessa jag upptäckte de nazistiska författarnas existens. Birgit Lange exempelvis tillhörde debutanterna men också den nazistiska rörelsen. Hon var gift med Karl Olivecrona och grundade Riksföreningen tillsammans med andra Lundaakadamiker, bland andra historikerna Lizzie och Gottfrid Carlsson. Lizzie Carlsson bidrog aktivt med pamfletter i nazistiska sakfrågor; försvarsfrågan var hennes hjärtesak.

Till föreningen anslöt sig även andra historiker. Nanna Lundh-Eriksson skrev en biografi 1924 om Kristina Gyllenstierna. Denna är intressant i det nazistiska sammanhanget, eftersom hon var en kvinnlig hjälte ur historien som fick ge namn åt de nazistiska kvinnoförbunden i Sverige. Historieböckerna berättar att Kristina Gyllenstierna, som ståndaktigt försvarat Stockholm vid danskarnas angrepp, därefter gifte sig med Gustav Vasas kusin och inte ingrep vidare i det politiska livet. På så vis utgjorde hon en god förebild för de nazistiska kvinnorna som stridsberedd och patriotisk, men samtidigt väl medveten om sin än viktigare roll som maka och mor. Kristina Gyllenstierna var helt enkelt en god representant för kvinnan enligt de nazistiska idealen. Nazisternas kvinna skulle vara dygdig, sedesam, religiös, huslig och barnkär. Parollen *Kirche, Kinder und Küche*, som inte ursprungligen var nazistisk, symboliserade hennes ideala intressesfärer.

Förutom biografien utgav Lundh-Eriksson 1938 en djupt rasistisk barnbok, *I zigenarnas spår*. Rasismen består inte minst i att den förbehållslöst tecknar romska stereotyper och lär barnen att romer ska man akta sig för eftersom de drar kniv och stjälar, bland annat barn. Slutscenen utgör en symbolisk tvagning genom vilken ett bortrövat barn tvättas och ur sin smuts och brunhet återuppstår ren och vit.

Annie Åkerhielm, Sigrid Gillner och Hilma Hansegård var andra trettiotalförfattare som i än högre grad än de förutnämnda engagerade sig politiskt. Samtliga tre gjorde en politisk omorientering eller omfunktionering under trettiotalet: Åkerhielm från konservativ till nazist, Gillner från socialdemokrat till nazist och Hansegård från kommunist till nazist. Liksom de flesta av författarna i mitt material skrev dessa både skönlitterära och politiska texter. Jag arbetar därför med två typer av texter: dels politiska pamfletter, som historiker traditionellt arbetar med, dels skönlitterära texter, som litteraturvetare befattar sig med. Jag undersöker hur pamfletternas sakfrågor, som exempelvis kvinnlig arbetstjänst, försvar, befolkningspolitik eller rashygien, gestaltas i skönlitteraturen. Därmed rör jag mig just vid konferensens tema: nämligen frågan hur skönlitteratur fungerar som historiska källor, hur det historiska perspektivet kommer till uttryck i skönlitteratur, och hur den förhåller sig till historien. En viktig fråga är hur vi ska bedöma sanningshalten i den bild av historien som litteraturen gestaltar, och hur vi ska förhålla oss till litteratur som ger uttryck för en i vårt tycke osmaklig eller skev verklighetsuppfattning.

I mitt fall blir nödvändigheten att förhålla mig till litteratur med sådan verklighetsuppfattning påtaglig då jag sysslar med nazism. Som demokrat i vid mening invänder jag emot dess elitism och diktatoriska hållning. Som feminist reagerar jag med avsmak inför dess misogyni och dess djupt konservativa kvinnosyn. Som humanist protesterar jag emot rasismen och propagerandet för rashygien. I fråga om det förra påpekar Anders Sjöbohm i en artikel om Sigge Starks författarskap att förlaget vid nyutgivningen av hennes texter vid vissa tillfällen sett sig föranlåtet att stryka passager som skulle uppfattas som antisemitiska i våra dagar, ”men”, tillägger han inom parentes, ”som antagligen var allmänt accepterade på trettitalet”.¹ Accepterat eller ej i sin tid bör enligt min mening inte framhållas som försvar eller förmildrade omständigheter för en texts politiska budskap. Så kan inte antisemitistiska stereotyper i romanerna behandlas med överseende med argumentet att sådana var gängse. Om trivialiseringen och marginaliseringen av antisemitism i litteraturen skriver Bryan Cheyette i sin analys av konstruktionen av juden i engelsk litteratur och

¹ Anders Sjöbohm, ”Den steniga vägen till lyckan. Ett försök till analys av Sigge Stark”, *Brott, kärlek, äventyr. Texter om populärlitteratur*, red. Dag Hedman (1995), Lund 2001.

samhälle. Enligt honom avslutas inte sällan biografier med några sidor av förklaringar och bortförklaringar. Ett enstaka olyckligt utslag av rasism eller antisemitism försvaras som uttryck för ett tillfälligt undantag eller ovidkommande avfall.²

Otvetydigt är det svårt att förhålla sig till en förgången tids uppfattningar. Agnes von Krusenstjerna har anklagats för att framställa judiska stereotyper i sin svit om fröknarna von Pahlen (1930–35) och därmed spela nazisterna i händerna. Hon har alltså tillskrivits såväl antisemitism som nazism på synbarligen lösa grunder. Att Krusenstjerna beskriver judar utifrån stereotypa mönster innebär naturligtvis inte att hon är nazist. Detta bekräftas av att hon tillhörde de författare som fullständigt utdömdes i den nazistiska pressen. Fördömandena berodde på hennes förment osedliga sexuella framställningar i just Pahlen-sviten. Att hon skildrar sexualitet närgånget och förbehållslöst gör henne självklart inte heller till antinazist.

Antisemitismen är emellertid inte allenarådande i den litteratur jag undersöker. I högre grad innehåller den stereotypa och nedsättande bilder av romer och resanden, i tidens terminologi zigenare och tattare. Även den stereotypa framställningen av dessa är problematisk att förhålla sig till och svår att ställa i relation till författarna. Karin Juel, som tillhörde debutanterna på trettioalet, påstås ha varit av resandesläkt, men reproducerar själv nidsbilder av resanden i sina romaner från trettioalet.

I en antologi om litteraturens offentligheter som utkommer hösten 2009 har jag bidragit med en artikel om rasbiologi och rashygien i trettioalets svenska offentlighet. Jag undersöker hur politiska artiklar och utredningar samverkar med skönlitteratur i fråga om att diskutera och propagera för rashygien. Ellen Key ger uttryck för ett rashygieniskt program i sin studie *Barnets århundrade* (1900),³ vilket följs upp av nazisterna Hilma Hansegård och Sigrid Gillner. Symptomatiskt nog framgår samma tänkande i socialdemokraterna Alva och Gunnar Myrdals omtalade befolkningsutredning från 1934. Den propagerar inte bara för ett ökat barnafödande utan också för ”den radikala utsovring av höggradigt livsodugliga individer, som kan åstadkommas genom sterilisering”.⁴ I litteraturen gestaltas frågan genom exempelvis Eva Bergs roman *Ungt äktenskap* (1932) och Tora Skredsviks roman *Bröd eller barn* (1932).

I Bergs roman tillämpas rashygien mycket konkret genom att en kvinnlig akademiker är otrogen och blir med barn med en militär, atlet och skidlärare efter det att det visat sig att

² Bryan Cheyette, *Constructions of 'the Jew' in English Literature and Society: Racial representations 1875–1945*, Cambridge 1993.

³ Ellen Key, *Barnets århundrade. Omläst hundra år senare med introduktion och kommentarer av Ola Stafseng* (1900), Stockholm 1996.

⁴ Heléne Löw, *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*, Göteborg 1990, s. 220.

hennes akademikermake inte kan åstadkomma någon frisk avkomma. Tillvägagångssättet att låta en arisk idealman "befrukta" en frisk och sund arisk kvinna ter sig som en direkt illustration till de tyska nazisternas *Lebensborn*-projekt enligt vilket elitsoldater skulle avla barn med "renrasiga" kvinnor. Bergs roman väckte en häftig moraldebatt, men inte på grund av att rashygien framhölls som ett fördelaktigt alternativ utan på grund av att äktenskapsbrottet legitimerades.

Skredsviks roman behandlar rashygien mer programmatiskt. De inledande meningarna visar tydligt romanens tendens. Berättarrösten konstaterar uppgivet: "Hon skulle få ett barn igen nu, fru Hermansson. Det var det nionde... Och det var ett rent elände." I tidens debatt framhölls som ett problem att de fattigaste och mest utslitna kvinnorna ur arbetarklass och landsbygdsproletariat födde det största antalet barn, och att dessa hade sämre förutsättningar att fostras och utvecklas väl. Också titeln på romanen är påtagligt didaktisk. Försörjning, bröd, och reproduktion, barn, ställdes komplementärt emot varandra i debatten. I romanen förekommer ingen diskussion för eller emot rashygien – det saknas helt enkelt en motröst till den som propagerar för en sådan. Enligt Karin Boyes recension i *Arbetaren* följande år med rubriken "Vulgär darwinism och samhällsutveckling" är *Bröd eller barn* en misslyckad tendensroman genom att den urartar i gräl om rasrena germaner.⁵

En övergripande fråga i min undersökning och på denna konferens är den hur vi ska förhålla oss till historien. Trettioalet befinner sig enligt min mening så nära i tiden att dess yttringar inte kan avskrivas som just "historia" och förgången tid. Jag utgår från föreställningen att litterära verk gestaltar en förståelse av verkligheten, och att texter aktualiserar specifika tankemönster och värderingar i tiden. Analysen syftar därför till att rekonstruera denna verklighetsförståelse och denna tidstendens. Frågan är vilka föreställningar om verkligheten som skapas i de nazistiska författarnas litteratur, och vad de syftar till att förändra i decenniets högst påtagliga verklighet. En ytterligare fråga är vem som bär ansvaret för den. Jag har tidigare hävdats att den verklighetsförståelse som texten ger uttryck för inte nödvändigtvis är identisk med författarens verklighetsuppfattning eller intention. Ofrånkomligt ryms emellertid en värdering eller norm i en text som verkar uppfordrande eller uppmanar till handling. Frågan vad litteraturen *gör* är central!

I efterhand har diskuterats hur stor kvinnornas medverkan var i skapandet av det Tredje riket och därmed hur stort ansvar för nazismens illgärningar kvinnorna måste tillmätas. Enligt en uppfattning var de i en sådan underordnad ställning att de måste anses vara utan skuld,

⁵ Karin Boye, "Vulgär darwinism och samhällsutveckling", *Arbetaren* 9.2.1933.

enligt en annan var de lika delaktiga som männen, eftersom de gav sitt stöd eller medverkade genom sitt tysta medgivande. Det senare förefaller enligt min uppfattning rimligast, eftersom kvinnorna inte var några viljelösa offer eller passiva medlöpare. De bidrog till den mentalitetsförskjutning som var nödvändig för att omvända emanciperade kvinnor till hemmet och få dem att anamma hemkvinnans tillvaro: kort och gott att anta nazismen ideal för kvinnan. Detsamma gäller för de svenska nazistiska kvinnliga författare som ingår i min undersökning.

En sista fråga är om dessa är värda att återuppväcka. Den mest utbredda strategin ifråga om osmaklig politisk litteratur har varit att förtiga den. Genom tystnad har misshagliga författare och deras verk raderats ut ur det litteraturhistoriska och historiska medvetandet. Som exempel uteslöts den danska journalisten och författaren Olga Eggers, som var en central debattör i mellankrigstiden och ockupationstiden, först som socialdemokrat och senare som nazist, redan före krigsslutet ur uppslagsböcker och litteraturhistorieverk på grund av sitt nazistiska ställningstagande vid trettioalets början. Idag har danska historiker ägnat mycken uppmärksamhet åt hennes författarskap, inte minst för att avkräva det en förklaring.

Under det senaste decenniet har överhuvudtaget ett starkt intresse för kvinnornas förhållande till nazismen uppstått i forskningen. Först att uppmärksamma kvinnornas relation till nazismen på ett mer övergripande plan var historikern Claudia Koonz. I *Mothers in the Fatherland* (1987) behandlar hon den nazistiska familjepolitiken, men också specifikt kvinnans roll i den nazistiska politiken. Intresset har dock främst varit av biografisk karaktär och inneburit att specifika kvinnoöden utforskas. Anna Maria Sigmunds tre populärvetenskapliga studier, *Nazisternas kvinnor*, utkomna i pocketutgåvor 1998, 2000 och 2004, presenterar nazisternas symbolkvinnor: Carin Göring, Magda Goebbels och Eva Braun. Leni Riefenstahl är den enda som uppmärksammas i sin egen rätt, det vill säga inte som andra hälft till en nazistisk man.

Inom svensk forskning är kvinnor och nazism ett nyligen upprättat område. Senaste tillskottet är historikern Sif Bokholms *I otakt med tiden. Om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor*. Den utkom hösten 2008 liksom Eva F Dahlgrens *Fallet Sigrid Gillner*. Dahlgren har tidigare, 2002, skrivit en biografi om sin farfar Ossian Dahlgren. Denne och Gillner förenades av sitt intresse för rasbiologi. I sin roman *Maria* från 1937 propagerar Gillner också för rashygien. Romanen utspelar sig i ett fattigt arbetarhem där för många, och för dåligt rustade barn, föds. Marias mor är en utsliten arbeterska som inte förmår hålla hemmet eller barnen rena och snygga. Barnen lider av osnyggheten, osundheten och vanvården. De är undernärda och inte ett gott material att bygga nya generationer på.

En förklaring till moderns brister är att hon är av resandesläkt. Till råga på allt elände har hon blivit kommunist och lämnar hemmet för att arbeta politiskt. Därmed överger hon barnen och maken i äldsta dottern Marias vård. Denna tar efter de traditionella kvinnorna i sin omgivning och lär kvinnliga dygder av dem. Hos detta kvinnliga retrogarde får Maria sin fostran: ”Själva deras handlag och verktyg hade redan lockat henne som liten att vilja göra rent, att arbeta med sin händer för den där renheten, som hörde till stadens religion och som hennes barnasinne så bittert saknade i hennes eget hem.” Inte ens i sina mest andliga stunder förbiser dessa kvinnor hygien. Återkommande anføres betydelsen av denna renhet i det yttre, men också den inre renhetens. Den kommer till uttryck som blodets renhet, varför Maria lider under sitt arv på mödernet och kämpar för att utplåna resandebloodets besudling. Kulturn av blodets renhet förbehölls självfallet ariskt blod.

I *Maria* tar Sigrid Gillner tydlig ställning för nazistiska ideal utan att för den skulle nämna ordet nazism. Annie Åkerhielm däremot tar tydligare politisk ställning och ägnar sig oförblommerat åt politik. På liknande vis som Gillner iscensätter hon politiska typsituationer i sina romaner. I samtidsromanen *Bakom spalterna* (1935) är tendensen mer uttalad än i hennes historiskt inriktade romaner. Som titeln antyder utspelar sig romanen i tidningsmiljö, en miljö som var väl känd för journalisten Åkerhielm. Huvudperson är en äldre redaktör med uttalade tysksympatier. Problemen uppstår när han tvingas avgå till förmån för en proengelsk och proamerikansk redaktör – ”det var amerikanism alltigenom”, suckar berättarrösten. Avgåendet får effekter för hela hans familj genom att hemmet upplöses. Döttrarna gifter sig, den ena till råga på allt med en kommunist. Sonen däremot är nazist och planerar att resa till Tyskland där han hyser gott hopp om att finna en äkttysk flicka, en Gretchen. Sonen får stöd av sin mor som liksom sonen hyser nazistsympatier.

Hos andra nazistiska författare är moralismen än tydligare markerad. Nazisterna förordade en moralisk upprustning och intog en antierotisk hållning. Magda Bergquist von Mirbachs melodramatiska roman *Eros martyrer* (1931) handlar om degeneration och promiskuöst leverne. I centrum står en konstnär som lider av skrivkramp, och som för att finna lindring och bot beger sig till Alperna. Där möter han en vacker, men liderlig skådespelerska som förför honom. De flyr därefter till Venedig där de går under. Kvar står konstnärens högättade hustru med nordeuropeiska, germanska, anor. Hon är av annan ras än de två älskande, slaven och sydländskan, och överlever traumat i kraft av sin själsstyrka. Rasismen är inte uttalad, men underförstådd.

Birgit Langes roman *De ömtåliga* (1939) handlar om två unga idealister som inte heller förmår kanalisera sina alltför känslostyrda temperament. Han längtar efter att ansluta sig till

en rörelse och hon efter att hänge sig åt honom. De är dock alltför ömtåliga, såsom titeln anger, för att använda sina begåvningar på ett kreativt vis. De fungerar alltså inte som förebilder för nazistiska ungdomar, vilken den nazistiska litteraturen vanligtvis var fylld av. Snarare utgör de exempel på hur man inte ska agera för att bruka, eller missbruka, sin idealism.

Dessa romaner är bara några av dem jag analyserar i min undersökning. Som tillvägagångssätt tillämpar jag strategin att blottlägga verkens verklighetsförståelse. Sällan är den explicit uttalad varför det blir fråga om att tolka textens implicita budskap. Utöver den kritiska analysen har metoden ambitionen att visa på orsakerna till den oacceptabla verklighetsförståelsen. Att läsaren förhåller sig kritisk gentemot litteraturens motbudande eller förlegade föreställningar medför emellertid inte nödvändigtvis att de förklaras eller görs begripliga. För kan vi någonsin förstå verkligheten – och historien?